

K OTÁZCE ŽIVOTNOSTI, NEŽIVOTNOSTI A OBOROUDOSTI SUBSTANTIV

VE SLOVANSKÝCH A BALKÁNSKÝCH JAZYCÍCH

Vladimír Hořejší, Olomouc

1. V rumunštině, v albánštině i ve slovanských jazycích existují tzv. "neživotná" substantiva, která se chovají v singuláru jako maskulina, v plurálu jako feminina, jak vyplývá z tvaru shodných adjektiv v nejbížejší slova smyslu.^{1/} Spolehlivost i závaznost tohoto kritéria je však v různých jazycích různá:

a) Jeho spolehlivost je značně omezena v albánštině, kde pouze vlastní adjektiva (v užším slova smyslu) jasně rozlišují v plurálu mužský a ženský rod, zatímco u ostatních adjektiv (v širším slova smyslu) buď existuje pro oba rody jediný tvar nebo existují dva tvary rodově sice rozlišené, ale užívané zhusta promískane (tvaru pro mužský rod se užívá místo tvaru pro rod ženský a naopak);^{2/} v rumunštině a ve slovanských jazycích je naproti tomu tvarové rozlišení mužského a ženského rodu množného čísla adjektiv zcela zřetelné.

b) Se stupněm spolehlivosti tohoto kritéria přímo souvisí i stupeň jeho závaznosti: zatímco v rumunštině a ve slovanských jazycích se substantiva, která jsou v jednotném čísle mužského rodu, chovají v množném čísle jasně buď jako maskulina (jsou-li "životná") nebo jako feminina (jsou-li "neživotná") - případů kolísání je poměrně velmi málo - v albánštině tzv. obourodá substantiva jsou zpravidla obourodá jen fakultativně, neboť shodné adjektivum může být a také se skutečně vyskytuje libovolně (mnohdy ve spojení s téměř substantivem u téhož autora) v tvaru mužském nebo ženském.

Zatímco tedy v rumunštině a ve slovanských jazycích jde o pevně ustálenou kategorii substantiv, v albánštině jde o jev fakultativní, který asi teprve čeká na své definitivní řešení. Rumunština a slovanské jazyky na jedné straně a albánština na straně druhé snad zde představují různá vývojová stadia.

2. Pro vyřešení otázky vzniku tohoto jevu i pro vymezení životných a neživotných substantiv (tj. "čistých" maskulin a substantiv "obourodých") je poučný stav ve slovanských jazycích, kde se kategorie životnosti vyvíjela v historické době a kde můžeme její vývoj sledovat přímo na textech. Jasně z nich vyplývá, že rozdělení maskulin v plurálu na životná a neživotná je jev sekundární a že okruh substantiv, která se

zařadila mezi neživotná (a tedy přešla v plurálu k femininům), se ve slovanských jazycích postupně rozšiřoval, přičemž v různých jazycích došlo do dnešní doby k tomuto rozšíření v různé míře.^{3/} Na půdě Albánie je možno konstatovat větší rozšíření kategorie neživotných obourodých substantiv v gégštíně (hl. starší), odkud asi přešla do toskičtiny, kde v moderní době převládá.

3. Zaměříme nyní pozornost na tvoření plurálu obourodých substantiv v rumunštině a v albánštině. V obou jazycích se plurál obourodých substantiv tvoří několika morfologickými exponenty: v rumunštině v podstatě koncovkami -e a -uri,^{4/} v albánštině koncovkami -e a -a; bude nás zajímat, jaká je poměrná četnost těchto exponentů a jaká jsou kritéria jejich distribuce, která může být jednak tvarová (podle fonetické podoby příslušných substantiv v singuláru), jednak významová (podle významu příslušných substantiv).^{5/} V případě albánštiny, kde - jak jsme upozornili výše - je obourodost substantiv fakultativní a kde se tedy tato substantiva chovají příležitostně i jako čistě maskulina, nás bude zajímat z hlediska frekvence i distribuce také třetí nejčastější plurálová koncovka substantiv - -ë - která se vyskytuje pouze u čistých maskulin.

A. V rumunštině podle našich dosavadních zkoumání nelze stanovit významová kritéria distribuce plurálových koncovek -e a -uri, i když asi ve starších fázích jazyka existovala (zdájí se tomu nasvědčovat dvojice jako sat (vesnice) x pat (postel), kde dvě formálně zcela podobná substantiva mají v plurálu různé koncovky: gate x paturi). Celkem je možno konstatovat převahu koncovky -e: vyskytuje se ve 3841 případech z 6193 (tj. v 62,04%), zatímco koncovka -uri se vyskytuje jen ve 2352 případech (tj. v 37,96%). Frekvence obou koncovek je však různá podle zvukové podoby substantiv v singuláru a částečně i podle jejich původu:

I. Z hlediska zvukové podoby v singuláru lze konstatovat, pokud jde o distribuci plurálových koncovek -e a -uri, tato fakta:

a) Frekvence obou koncovek je různá podle délky slova a polohy slovního přízvuku:

1. Dvoj- a víceslabičná oxytona mají převážně koncovku -e (ve 3182 případech z 4578, tedy v 69,51%), v menším počtu případů koncovku -uri ve 1396 případech, tedy v 30,49%).

2. Dvoj- a víceslabičná neoxytona (paroxytona a proparoxytona) mají převážně rovněž koncovku -e, avšak její poměrná četnost je zde ještě vyšší než u oxyton: vyskytuje se v 573 případech ze 752, tedy v 76,2%,

proti 179 substantivům (tedy 23,8%) s koncovkou -uri.

3. U jednoslabičných substantiv naproti tomu jasně převažuje koncovka -uri: vyskytuje se v 777 případech z 863 (tedy v 90,03%) proti 86 substantivům s koncovkou -e (tedy 9,97%).

Celkem je možno říci, že koncovka -e převládá u substantiv dvojjazyčných a víceslabičných (v 3755 případech z 5330, tedy v 70,45%), zatímco koncovka -uri převládá u substantiv jednoslabičných (viz předchozí odstavec); převaha koncovky -e nad koncovkou -uri u dvojjazyčných a víceslabičných substantiv je zřetelnější u paroxyton a proparoxyton než u oxyton.

b) V rámci oxyton je frekvence obou koncovek různá podle zvukového zakončení substantiva v singuláru:

1. Podle koncové jednoduché souhlásky singulárového tvaru lze rumunská obourodá substantiva rozdělit na dvě skupiny, z nichž v jedné převládá koncovka -e, v druhé koncovka -uri. Zatímco však v první skupině se koncovka -e vyskytuje u 83,75% substantiv, v druhé skupině se koncovka -uri vyskytuje pouze u 56,87% substantiv; převaha koncovky -uri nad koncovkou -e je tedy u substantiv druhé skupiny nepatrná a z toho i ze značné převahy koncovky -e u substantiv skupiny první jasně vyplývá její velká životnost.

2. Rumunská obourodá oxytona lze podobně rozdělit na dvě skupiny podle převahy té či oné plurálové koncovky na základě samohlásky koncové přízvukné slabiky: u substantiv majících v koncové přízvukné slabice samohlásku a, ă, e nebo o se vyskytuje v 78,06% koncovka -e, u substantiv s přízvuknou samohláskou i, î nebo u se vyskytuje v 58,13% koncovka -uri; i zde tedy jasně vyniká silná převaha koncovky -e u substantiv první skupiny proti nepatrné převaze koncovky -uri u substantiv skupiny druhé.

3. Také u substantiv zakončených v singuláru dvěma souhláskami jasně převažuje koncovka -g: zatímco u substantiv zakončených v singuláru na -ant, -ard, -ect, -ent, -ism, -int se vyskytuje ve 253 případech z 267 (tedy v 94,76%), u ostatních (v celkovém počtu 214) převládá koncovka -uri, ale vyskytuje se jen ve 147 případech (tedy v 68,69%).

II. V rámci oxyton je konečně možno pozorovat i určitý vliv původu slova na volbu plurálové koncovky: koncovka -uri převládá u slov původu tureckého a polakého, vyskytuje se téměř u poloviny slov původu maďarského a je značně zastoupena u slov původu německého; koncovka -e naproti tomu převládá u slov původu novořeckého. U slov jiného původu nelze zatím bezpečně stanovit podobný vliv na volbu plurálové koncovky. I když tato otázka není ještě zdaleka vyjasněna (údaje, které jsme

vzali za základ tohoto třídění, se nezdaří dostatečně spolehlivě),^{6/} je možno se domnívat, že převaha urdité koncovky u slov určitého původu snad souvisí s větší frekvencí příslušné koncovky v době, kdy byla slova z daného jazyka přijímána.

Celkem je možno o distribuci plurálních koncovek rumunských obourodých substantiv říci, že koncovka **-e** je daleko častější než koncovka **-uri**; jasně převažuje u dvoj- a víceslabičných substantiv vůbec a v rámci dvoj- a víceslabičných oxyton u substantiv zakončených některými jednoduchými souhláskami, u substantiv se semohláskou **a**, **ă**, **e** nebo **o** v koncové slabice a v rámci substantiv zakončených v singuláru skupinou souhlasek u substantiv na **-ant**, **-ard**, **-ect**, **-ent**, **-ism**, **-int**. Koncovka **-uri** jasně převažuje pouze u substantiv jednoslabičných; tam, kde převažuje u substantiv dvou- a víceslabičných, je tato její převaha jen nepatrná.

B. V albánštině distribuce plurálních koncovek **-a**, **-ă** a **-ë** a v souvislosti s ní i distribuce čistých maskulin a obourodých substantiv závisí, jak se zdá, na rozdíl od rumunštiny na významu substantiv; ta je možno z tohoto hlediska rozdělit hierarchicky do pěti skupin tak, že postupně klesá frekvence koncovky **-ë** a stoupá frekvence koncovek **-ă** a posléze **-a** a v souvislosti s tím klesá frekvence čistých maskulin a stoupá frekvence obourodých substantiv:

I. Substantiva označující osoby a zvířata: mají v plurálu v podstatě koncovku **-ë** nebo **-a** (přičemž koncovka **-ë** je asi hojnější u jmen osob, koncovka **-a** u jmen zvířat); koncovka **-e** se vyskytuje jen u abstrahovaných názvů osob a u názvů drobných a několika málo větších zvířat.

II. Substantiva označující rostliny, části zvířecího nebo rostlinného těla a movité předměty: mají v plurálu všechny tři koncovky a i ve spojení s koncovkami **-e** a **-a** zůstávají zhusta čistými maskuliny.

III. Substantiva označující nemovité předměty: mají v plurálu v podstatě koncovky **-a** a **-e** a jsou zpravidla obourodá; zřídka se vyskytuje koncovka **-ë** a s tím spojené zachování mužského rodu v plurálu.

IV. Substantiva látková a hromadná: mají v plurálu zpravidla koncovku **-a**, vyjimečně **-ë** nebo **-e**; ve spojení s koncovkami **-e** a **-a** jsou zpravidla obourodá.

V. Abstrakta: mají v plurálu koncovky **-e** a **-a**, nikdy koncovku **-ë**; jsou vždy obourodá.

P o z n á m k y

1/ Podrobněji k tomuto problému viz nejnovější můj referát na I. meziná-

rodním kongresu balkánských a východoevropských studií v Sofii v r. 1966, který byl otištěn v aktech tohoto kongresu (Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes, VI, 107-113) a kde uvádím v poznámkách pod čarou i bibliografii do té doby vyšlých prací.

- 2/ Pramenem pro údaje o albánských jevech mi byla v celém příspěvku doktorská disertační práce berlínského albanisty Wilfrieda Fiedlera "Untersuchungen zur Pluralbildung im Albanischen" z r. 1961.
- 3/ Viz můj referát na X. mezinárodním lingvistickém kongresu v Bukurešti v r. 1967 ("quelques aspects de l'évolution du genre grammatical dans les langues indo-européennes /surtout dans les langues slaves/"), v němž jsem se podrobněji zabýval vývojem a nynějším stavem obourodosti substantiv v slovanických jazycích a jehož stejnojmenný výtah jsem odevzdal k otištění v aktech tohoto kongresu.
- 4/ Nehledě ke koncovce -i, již se tvoří plurál asi 150 obourodých substantiv zakončených v singuláru na nepřizvučné -iu a již je možno chápat jako poziční variantu koncovky -e, kterou se plurál takto zakončených substantiv netvoří nikdy.
- 5/ Číselné údaje, které uvádíme o rumunských obourodých substantivech ve zbývající části příspěvku, byly získány z vrubnou excerpcí a klasifikací materiálu z čtyřsvazkového akademického slovníku současné spisovné rumunštiny (Dicționarul limbii române literare contemporane, I-IV, 1955-1957); i při eventuálních pozdějších korekturách těchto údajů na základě jiných pramenů by se námi získané výsledky jistě podstatně nezměnily.
- 6/ Jde o etymologické poznámky na konci hesel v jednosvazkovém akademickém slovníku moderní rumunštiny (Dicționarul limbii române moderne, 1958).

A PROPOS DES NOMS ANIMÉS, INANIMÉS ET HÉTÉROGÈNES DANS LES LANGUES
SLAVES ET BALKANIQUES

1. Le roumain, l'albanais et les langues slaves connaissent la catégorie des noms "inanimés", qui sont masculins au singulier et féminins au pluriel. La forme des adjectifs qui accompagnent de tels noms n'est pas, cependant, un critère sur en albanais, dont les adjectifs déterminatifs possèdent au pluriel une seule forme ou bien en possèdent deux, mais les confondent assez souvent; aussi l'hétérogénéité des noms albanais est le plus souvent facultative et les noms respectifs sont au pluriel soit masculins soit féminins selon le choix individuel du sujet parlant. Par opposition au roumain et aux langues slaves, l'albanais se trouve probablement en cette matière à un stade inférieur du développement.

2. Les langues slaves, dans lesquelles la naissance et l'évolution du phénomène peuvent être suivies dans les textes, montrent qu'il s'agit d'un fait secondaire et que le nombre des noms masculins par origine, qui allaient devenir féminins au pluriel, a toujours cru et diffère à l'état actuel suivant les langues.

3. En roumain et en albanais, le pluriel des noms hétérogènes est formé par plusieurs désinences: -e et -uri en roumain, -e et -a en albanais. Leur choix est influencé par la forme des noms au singulier ou bien par le sens de ceux-ci.

A. En roumain, le choix est influencé surtout par la forme des noms au singulier: la désinence -e est bien plus fréquente que la désinence -uri dans les noms polysyllabes et, dans le cadre des noms polysyllabes oxytons, dans ceux terminés en certaines consonnes ou en certains groupes de consonnes et dans ceux contenant certaines voyelles (a, ä, e, o) dans la syllabe finale; la désinence -uri est bien plus fréquente que la désinence -e dans les noms monosyllabes - si elle est plus fréquente même dans certaines catégories des noms polysyllabes, sa fréquence est ici toujours peu supérieure à celle de la désinence -e.

B. En albanais, le choix des désinences -e, -a et de la désinence -ë (qui est caractéristique du pluriel des masculins "purs", lesquels ne deviennent jamais hétérogènes) est influencé, par opposition au roumain, par le sens des noms; on peut répartir ceux-ci par la voie hiérarchique - en suivant les données de W. Fiedler dans sa thèse de doc-

toret - en cinq catégories depuis ceux à la plus grande fréquence de la désinence -ē jusqu'à ceux qui n'emploient point cette désinence au pluriel et, à la fois, depuis les masculins "purs" aux noms toujours hétérogènes: I. Noms de personnes et d'animaux (pluriels masculins en -ē, -a, rarement pluriels féminins en -a) II. Noms de plantes, de parties du corps animal ou végétal et noms d'objets meubles (pluriels masculins en -ē et souvent masculins en -e et -a) III. Noms d'objets immeubles (pluriels le plus souvent féminins en -a et -e, rarement pluriels masculins en -ē) IV. Noms de matières et noms collectifs (pluriels féminins, rarement masculins en -e, rarement en -a, moins souvent pluriels masculins en -ē) V. Noms abstraits (pluriels toujours féminins en -e et -a).